

मांधीवादी विचार

(स्वरूप आणि प्रासंगिकता)

संपादक

डॉ. संजय पी. धनवटे

गांधीवादी विचार (स्वरुप आणि प्रासंगिकता)

गांधीवादी विचार

स्वरुप आणि प्रासंगिकता

संपादक

डॉ. संजय पी. धनवटे

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

गांधीवादी विचार

स्वरूप आणि प्रासंगिकता

■ डॉ. संजय पी. धनवटे

■ प्रथम आवृत्ती – दि. ०२ ऑक्टोबर २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार नॅशनल पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/- ₹

ISBN- 978-93-91305-68-0

टिप - सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

Index

S.No	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	महात्मा गांधीजीचे सत्य आणि अहिंसेसंबंधी विचार	सहा. प्रा. इनकर विक्रम सोनाजी	1
2	गांधीजींच्या विचारातून विश्वस्त संकल्पना	डॉ. महेन्द्र पांडुरंगजी गावंडे	5
3	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. अनिल दत्तू देशमुख	14
4	महिला-सक्षमीकरणाबाबत म.गांधी यांचे विचार -एक सिंहावलोकन	प्रा.श्रीकृष्ण बी.बोडे	23
5	महात्मा गांधीचा शिक्षण विषयक दृष्टिकोन	डॉ. गजानन संतोषराव कुबडे	31
6	महात्मा गांधीजी यांचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन	प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले	36
7	महात्मा गांधीच्या विचारांची सद्यःकालीन उपयुक्तता	डॉ. ए. एस. करडे	43
8	अस्पृश्यता निर्मुलन हेतू महात्मा गांधी यांचे विचार आणि कर्तृत्व	Dr.Shankar R.Gujarkar	48
9	महात्मा गांधी यांचे खादी विषयक विचार	प्रविणकुमार मधुसूदन लोणारे	53
10	महात्मा गांधींचे अहिंसेसंबंधी विचार	डॉ.शुद्धोधन एस. गायकवाड	61
11	महात्मा गांधी यांचे महिला सक्षमीकरण विषयक विचार व योगदान	डॉ. अरूणा एस. देवगडे	68

गांधीवादी विचार (स्वरूप आणि प्रासंगिकता)
महात्मा गांधीच्या विचारांची सद्यःकालीन उपयुक्तता

डॉ. ए. एस. करडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख कर्मवीर मामासाहेब जगदाळे महाविद्यालय, वाशी
ता. वाशी जि. उस्मानाबाद (महाराष्ट्र)

विषयाचे महत्त्व

१९१४ साली स्मट्स यांनी आणि १९४७ साली अँटली यांनी घेतलेल्या निर्णयामागे गांधीच्या शांततामय चळवळीखेरीज, इतर अनेक कारणे होती. तरीही गांधीची अहिंसेवरील निष्ठा, त्यांचा विरोधकांवरील विश्वास आणि त्यांच्यावर आपला निर्णय न लादता त्यांना आपल्याबरोबर न्याय्य निर्णयाकडे घेवून जाणे, ही या दोन्ही महान लढयाची प्रमुख वैशिष्ट्ये होती. तुमच्या शजूवर विजय मिळवायचा असेल तर तो प्रेमाने मिळवा हे त्याचे मुख्य तत्व होते. ११ सप्टेंबर, १९०६ ची संध्याकाळ होती, जोहान्सबर्गच्या एम्पायर थिएटरमध्ये बॅरिस्टर मोहनदास करमचंद गांधी मंचावर ऐकत बसले होते. थिएटर दुपारपासूनच हिंदी रहिवाशांनी खचाखच भरले हो. चौथा ठराव मांडण्याची वेळ येईपर्यंत बराच उशीर झाला होता. पुढे 'जेल ठराव' म्हणून ओळखला गेलेला हा ठराव महात्मा गांधीनीच तयार केलेला होता. आपले ठराव मांडले जाताना ऐकत राहणे, हा काही गांधीना नवीन अनुभव नव्हता.

महात्मा गांधीचे विचार : १९०३ मध्ये गांधीनी ट्रान्सवालचे रहिवाशी होण्याचे ठरवले तेव्हापासून तर सर्वधर्म पंथाच्या राजकीय ठराव गांधीकडेच असायचे. ट्रान्सवालमधील ब्रिटीश राजवटीने एशियन लॉ अमेंडमेंट ऑर्डिनन्स २४ ऑगस्टला गॅझेटमध्ये प्रकाशित करण्यात आला होता.^१ ट्रान्सवालमधील सर्व आशियाई रहिवाशांना हळूहळू हाकलून देवून हा प्रांत सर्वस्वी गोऱ्यांचाच व्हावा, ही योजना होती. त्यासाठी पुन्हा आशियाई लोकांनी नोंदणी करावी ती सुध्दा गुन्हेगारांकडून घेतले जातात तसे दहाही बोटांचे ठसे देवून. असे या प्रस्तावित कायद्यात सांगितले होते. हा कायदा संमत झाला असता तर आशियाई लोकांचा दर्जा काफिर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या काळ्या जमातीपेक्षा हीन ठरला असता. या चौथ्या ठरावाचा उद्देश स्पष्ट होता. हा नवीन कायदा संमत न करण्याची या सभेने केलेली नम्र विनंती जर लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल आणि स्थानिक राज्यकर्ते यांनी मान्य केली नाही. लंडनच्या साम्राज्यवादी सरकारनेही या कायद्याला संमती दिली, तर मग ब्रिटीश परंपरेला न शोभणाऱ्या या कायद्याच्या अटी न पाळता सभेतील प्रत्येकजण कायदा मोडून तुरुंगात जाण्याचे मान्य करू न या कायद्याच्या तरतुदी किती अन्यायकारक आहेत, हे स्पष्टपणे दाखवून देतील. सिव्हील डिसोबेडियन्सचे हे महत्त्वाचे पाऊल होते. हा ठराव संमत झाल्यानंतर गांधी लंडनला गेले. त्यावेळी तेथे मताधिकारासाठी तेथील महिलांनी केलेली चळवळ त्यांनी पाहिली होती. हेन्री डेव्हिड थोरो या अमेरिकन विचारवंताचे विचार वाचून त्यांच्या निर्धाराला बळकटी प्राप्त झाली. इंग्लंडमधील चळवळीला सिव्हील डिसोबेडियन्स म्हटले जात होते. परंतु सप्रेजेस भगिनींना

(मताधिकारासाठी लढणाऱ्या स्त्रिया) हिंसेचे वावडे नव्हते. त्यामुळे वर्षभरानंतर गांधींनी आपल्या चळवळीला सत्याग्रह हे वेगळे नाव निवडले. नोव्हेंबर १९०७ मध्ये रामसुंदर पीडित व पुजाऱ्याने सर्वात आधी कायदा मोडून तुरुंगवास पत्करला.^२ गांधींना कैद झाली. गांधींनी गुन्हा कबूल करून आपल्याला जास्तीत जास्त सजा द्यावी, अशी विनंती केली. ते स्वतः वकील होते, त्याकाळी वकील हा कोर्टाचा एक ऑफिसर मानला जायचा.^३ महात्मा गांधींना जिव्हा करणे ही न्यायाधिकाऱ्यांच्या दृष्टिने नामुष्की होती. हे सर्व घडेपर्यंत जेल ठरावाला १६ महिने उलटून गेले होते. तरीही ११ सप्टेंबर, १९०६ हा सत्याग्रह जन्म दिन मानणे योग्य ठरेल. शंभर वर्षांपूर्वी संमत झालेल्या या चौथ्या ठरावामुळे सत्याग्रह या संकल्पनेचा विचार करताना तुरुंगवास हा पारंपारिक शस्त्राला पर्यायी शस्त्र गांधींनी शोधून काढले. यामुळे ११ सप्टेंबरच्या पहिल्या तीन ठरावातील महत्वाचे पैलू विसरले जातात. या चार ही ठरावांचे उद्दिष्ट होते, ते प्रतिस्पर्ध्यांना आपल्या मुख्य तत्वांची प्रकर्षाने जाणीव करून देणे. प्रतिस्पर्ध्यांची विशिष्ट धारणा आहे, ती गांधींनी अगोदर लक्षात घेतले होते. ती लक्षात घेवून प्रतिस्पर्ध्यांला त्यांच्या धारणेतील अन्वय आणि आपल्या तत्वांतील सत्य लक्षात आणून द्यायचे होते. त्यासाठी सर्व शांततापूर्ण मार्गांचे अवलंब करणे आवश्यक होते. पिटीशनमधून आपली बाजू मांडणे, प्रतिनिधी मंडळ नेऊ प्रतिस्पर्ध्यांची भेट घेणे, त्यांच्याशी वाटाघाटी करणे, त्याचवेळी जनमत तयार करणे, लोकशिक्षण अंगीकारणे आणि निरनिराळ्या स्तरांवरील अधिकारी व्यक्तींकडे न्यायाची याचना करणे, प्रतिस्पर्ध्यांचे म्हणणे ऐकून घेणे आणि स्वतःच्या भूमिकेतील सत्य न सोडून तपशिलांच्या बाबतीत वेळप्रसंगी तडजोड करणे, हा देखील या प्रक्रियेचा भाग होता.

विशीष्ट प्रसंगी कोणताही कायदा वंशभेदावर आधारित नसावा, हे तत्व होते. राणें १८५८ साली केलेल्या जाहीरनाम्यात सर्व ब्रिटीश प्रजेला समान वागणूक मिळेल असे आश्वासन दिले होते ते पाळले जाणे आवश्यक होते. ट्रान्सवाल आणि इतर ब्रिटीश कॉलनीच्या जडणघडणीत युरोपियनांप्रमाणे हिंदी प्रजेलाही संधी मिळणे आवश्यक होते. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी रहिवाशांनी आपली कर्तव्ये कसोशीने पाळली होती. ट्रान्सवालमधील लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलने प्रस्तावित कायदा संमत करून नये आणि त्यांनी तसे केल्यास ब्रिटीश शासनाने प्रिटोरीया किंवा लंडन येथील राज्यकर्त्यांनी या न्याय मागण्या मान्य केल्या नाही तर आत्मक्लेशावर आधारित शांततामय चळवळीने विरोध करावयाचा होता. सत्याग्रह हे एक प्रभावी अस्त्र आहे, धडक प्रतिकाराची ती एक अत्यंत जबरदस्त पध्दती आहे. या विश्वासाने सत्याग्रह करायचा होता. पारंपरिक शस्त्रास्त्रे उपलब्ध नाहीत म्हणून नव्हे. शांततामय प्रतिकार म्हणजे शांततामय जबरदस्ती नव्हे, तर प्रतिस्पर्ध्यांला वळवून आपल्याला न्याय्य वाटणारा निर्णय घ्यायला लावणे, हे होते. परंतु दुसऱ्या दिवशी ट्रान्सवाल असेम्बलीमध्ये हा ब्लॉक अंदाज संमत करण्यात आला. सर्वच प्रतिनिधी युरोपीयन आणि त्यांची एकच काळजी. त्यानंतर ११ सप्टेंबरपासून नोव्हेंबर १९०७ पासून ट्रान्सवालचे राज्यकर्ते आणि इंग्लंडमधील सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर कॉलनीज यांना समजाविण्याचे अनेक प्रयत्न झाले. गांधी व हाजी वजीर अली प्रतिनिधी म्हणून लंडनला जावून आले. त्यांच्या प्रयत्नाला यश मिळाल्याचा भास निर्माण

गांधीवादी विचार (स्वरूप आणि प्रासंगिकता)

करण्यात आला. पण ब्रिटीश शासनाने जरी हा कायदा नामंजूर केला तरी ट्रान्सवाल स्वतंत्र झाला की असाच कायदा पुन्हा करा, असा कानमंजही दिला. १९०७ च्या सुरुवातीला ट्रान्सवाल स्वतंत्र होताच हाच कायदा नव्याने संमत करण्यात आला. * नुकत्याच स्वतंत्र झालेल्या देशाची स्वायत्तता राखणे, या उदारमतवादी धोरणाचा भाग म्हणून ब्रिटीश शासनाने त्यास मंजूरी दिली होती. वार्षिक समानता आणि साम्राज्याचे आपल्या हिंदी प्रजेसंबंधीचे कर्तव्य या लिबरल तत्वांकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. ट्रान्सवालमध्ये बोथा आणि स्मट्स हे मूळ बोअर नेते निवडून आले. त्यांचा तर वंशभेदाविषयी आग्रह होता. सारे प्रयत्न व्यर्थ झाले. नंतर सत्याग्रहाचे अंतिम पाऊल उचलले गेले.

प्रतिस्पर्धावर विश्वास हे एक जगावेगळे तत्व होते. जनरल स्मट्स यांनी अनेक वेळा विश्वासघात करु नही गांधीनी त्यांच्यावर अविश्वास दाखविला नाही. आवश्यकता भासल्यास आपण कधीही पुन्हा सत्याग्रहाचे अस्त्र उपसू शकतो, यावर त्यांची श्रद्धा होती. सत्याग्रहाची धार ते अस्त्र पुन्हा वापरल्यामुळे बोथट होत नाही, हे गांधीनी आपल्या सहकाऱ्यांना पटवून दिले होते. आत्मक्लेश हे सत्याग्रहीचे मुख्य अस्त्र असेल तर त्यासाठी सत्याग्रहींना तयार करणे आवश्यक होते. लढाऊ सैन्याला जितके युद्धकौशल्यात तयार करणे आवश्यक असते, तितकचेच गांधींना काही वर्षांपूर्वी फिनीक्स आश्रमाची स्थापना केली ती जॉन रस्कीन यांच्या तत्वज्ञानानुसार. परंतु हळूहळू लिओ टॉलस्टॉय यांची विचारधारा आणि हेन्री डेव्हिड थोरो यांनी स्वतः आचरलेली तत्वे यांचाही स्विकार करण्यात आला. टॉलस्टॉय फार्मची स्थापना झाली ती सत्याग्रहीच्या कुटुंबीयांना आसरा मिळावा आणि त्याचवेळी त्यांची पुढील लढ्यासाठी तयारी करावी, यासाठीच. तुरुंग गात काफिर कैद्यांना जो मानहानीकारक युनिफॉर्म देत असत, तसेच कपडे वापरण्याची सवय देखील या आश्रमवासीयांना लावली होती. सत्याग्रहाचे एक महत्त्वाचे तत्व असे होते की, या तत्वांची न्याय्यता लक्षात आणून देवूनच प्रतिस्पर्ध्याला गाठणे हे गांधींना मान्य नव्हते. त्यांनी सत्याग्रह पुढे ढकलला. गांधींचे सहकारी या विचारसरणीत एवढे मुरलेले होते की, तेही या गोष्टीला तयार नव्हते. १९१३ मध्ये लाँगमार्च वेळी गांधी आणि त्यांचे मुख्य सहकारी कॅलन बँक आणि पोक्राक यांना एकापाठोपाठ अटक झाली. तरीही सत्याग्रही शिस्तीने शांततामय राहिले. मोर्चेकऱ्यांनी जरासे हिंसक वळण घेतले असते तरी त्यांचा नायनाट करणे स्मट्सच्या माणसांना सोपे गेले असते. अखेरीस दक्षिण आफ्रिकेतील अत्याचार सहन न होवून हिंदुस्थानातील व्हॉईसरॉय लॉर्ड हार्डिंग्ज यांनी आपला आवाज उठवला. जनरल स्मट्स यांनी सॉलोमन कमिशन नेमले. गांधीनी सत्याग्रह मागे घेवून या कमिशनशी सहकार्य करावे, असे गोपाळकृष्ण गोखले यांचे मत होते. परंतु जोवर आपल्या मूळ अटी मान्य होत नाहीत तोवर गुरुची आज्ञादेखील मानणार नाही, अशी भूमिका घेवून गांधीनी सत्याग्रह चालूच ठेवला. स्मट्स या चळवळीला कंटाळले होते. त्यांना युनियन ऑफ साऊथ आफ्रिका या नवीन देशाच्या प्रगतीत हा अडथळा नको होता. त्यांनी कमिशनकडून आपल्याला तात्पुरते हवे ते बदवून घेतले आणि १९१४ मध्ये इंडियन रिलीफ ॲक्ट संमत झाला. सत्याग्रहीच्या सर्व मागण्या मान्य झाल्या.

आयतीच संधी आली आहे तर आणखीही काही मागण्या मान्य करुन घ्याव्यात, अशी काही सहकाऱ्यांची सूचना होती. गांधीनी त्या सूचनेला स्पष्ट विरोध केला.

महात्मा गांधींचं व्यक्तीमत्त्व हे मूलतः आत्मशक्ती साधकाचं होत. साधक शब्दप्रयोग केला की, आपल्याला केवळ जंगल व पद्मासन आठवते, किंवा धर्माचा आधार असलेली इतर कोणती तरी बाब आपल्या ध्यानात येईल. हा आपल्या पूर्वग्रहांचा परिणाम आहे. ही साधना सामाजिक अन्यायाचा प्रतिकार करत, समाजसमर्पित जीवन जगत करता येते व ती त्यांनी केली. आजही कोणतीही भौतिक सुखसाधने न गमावता छोट्या समूहातील असे जीवन अनेकांना आवडेल. गांधींचा माज या आधुनिक जीवनशैलीतील सुख-सोईनाच विरोध होता. साऱ्या समाजाने वरील श्रेयस स्विकारलं तर कदाचित त्यालाही ते पटेल. पण आज वस्तुस्थिती काय आहे ? आज समाजाचा हा भौतिक सुखाचा प्रवास दुसऱ्या टोकाला गेला आहे व अत्यंत वेगाने त्या दिशेला जातच आहे. सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी गांधींनी जी पश्चिमी संस्कृती, जीवनशैली ठामपणे नाकारली ती संस्कृती त्याच दिशेने तेव्हापासून अनंत योजने पुढेगेलेली असूनही जागतिकीकरणाच्या मागे अधीरपणे ऊर फुटेपर्यंत धावत आहे असं चिज दिसत आहे. तक्रार असेलच तर जागतिकीकरणाचे फायदे मिळत नाहीत वा नोकरीधंद्यावर परिणाम होवून जगण्याची समस्या निर्माण झाली आहे, अशा स्वरु पाची आहे. नव्या चकचकीत जीवनशैलीविषयी नाहीय, एका बाजूला बाजारातील असंख्य चकचकीत वस्तूनी जीवन अव्याहतपणे भरीत राहणं, हीच जीवनाची इतिकर्तव्यता बनू पाहात आहे. तर दुसरीकडे मानसिक तणाव हा सर्वात मोठा सामाजिक किलर बनला आहे. जीवनाच भौतिक अत्यंत महत्वाचं बनले आहे. त्याशिवाय धर्म, आध्यात्म, आत्मशक्ती या गप्पाच, यात शंकाच नाही. पण तो प्रश्न सुटला तरी मानवी दुःखाची व्याप्ती किती प्रचंड आहे हे दाखवणारा हा किलर. अशा सर्व परिस्थितीत हा महाकालौघ उलटया दिशेला राजकीय-आर्थिक विचार देण व गांधींच्या श्रेयसानुकूल असा राजकीय-आर्थिक व्यवहार्य ढांचा उभारण्याविषयी समाजाला प्रेरित करणे हे गांधी विचार समाजपरिवर्तनासाठी उपयोगात आणणाऱ्यांच्या राजकीय प्रतिभेला मोठे आव्हान आहे. वंचित आता जागृत, संघटित होत आहे, त्याची ही गती आधुनिक व्यवस्थेत थांबणार नाही हे स्वाभाविक आहे. पण दारिद्र्य व विषमतेचं वेगानं निर्मूलन करुन वैश्विक पातळीवर साऱ्या मानवाला योग्य अशा चांगल्या भौतिक स्तराचे जीवन हे आजची जीवनशैली नाकारित व नव्या जीवनशैलीसह व तेही नजीकच्या भविष्यात देईल असा राजकीय विचार, कार्यक्रम आज तरी दृष्टिपथात दिसत नाही. असा कार्यक्रमकेवळ आदर्शवादाची मांडणी असून चालणार नाही, तर तो व्यवहार्य देखील असला पाहिजे. त्याच्या व्यवहार्यतेचा उतम पुरावा म्हणजे त्यात पश्चिमी जीवनशैली नाकारुन नवी जीवनशैली स्विकारण्यास मानवाला प्रेरित केले पाहिजे. ज्या नवमानव, नवसमाजासाठी अनेक देशात साम्यवादी क्रांती व वर्गसंघर्ष झाले त्याचा लाभकारी वर्गच आज जगभर जागतिकीकरणाच्या अंतहीन चंगळवादी म्हटल्या जाणाऱ्या संस्कृतीचा कणा आहे. मानवी इतिहासातील क्रांतीकारी परिवर्तनाचा पहिला १५० वर्षांचा (कम्युनिस्ट मॅन्युफॅस्टो-१८४८) प्रयत्न बदलू न शकलेल्या मानवाच्या नेचरच्या तर

गांधीवादी विचार (स्वरूप आणि प्रासंगिकता)

खडकावर फुटला नाही ना ? गांधींच्या 'एक पाऊल पुरे' या विचाराचे व 'मीन्स'च्या आग्रहाचे महत्त्व इथं लक्षात घेते." गांधींच्या बाबतीतही असं म्हणावे लागेल, की स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात राष्ट्राने अहिंसा स्विकारली ती निष्ठा म्हणून नव्हे, तर स्वातंत्र्य लढयाचा व स्वातंत्र्यप्राप्तीचा व्यवहार्य रस्ता म्हणूनच. त्याचा प्रत्यय रक्तलांछित फाळणीनं लवकरच आणून दिला, हे लक्षात घ्यायला हवं. तसेच राष्ट्राने चरखा, खादी प्रतिके स्विकारली ती साम्राज्यवादाच्या विरोधातील म्हणूनच. अ-पश्चिमी साधेपणाची जीवनशैली यांचा अंतःकरणपूर्वक केलेला स्विकार म्हणून नव्हे, हे ही आज स्पष्ट दिसतच आहे. या सान्यांचा अर्थ काय ?

निष्कर्ष : शंभर वर्षांनंतरच्या काळात ज्यावेळी सहजी सुटणार नाहीत असे प्रश्न उभे राहतात तेव्हा गांधीची नीती हेच कदाचीत यावर उत्तर असू शकेल याची जाणीव होते. मग तो काश्मीरचा प्रश्न असो, मध्यपूर्वेतील गोंधळ असो, पूर्व युरोपमधील गुंता असो की श्रीलंकेतील वांशिक वाद असो. प्रेमाच्या आधारे प्रतिस्पर्धाबरोबर न्याय्य निर्णयाकडे पोचणे हा एकच गांधीवादी मार्ग त्यावर दिसतो. परंतु सत्याग्रह या सर्वात ताकदवान अस्त्राचा उपयोग करण्यापूर्वी त्याची तात्विक बैठक आणि तंत्र समजावून घेतले पाहिजे. अन्यथा आधुनिक काळातील सिंथेटिक सत्याग्रही अशीच त्यांची प्रतिमा निर्माण होईल. 'बुद्धाचा करुणामय, येशूचा क्षमाशील, पैगंबराचा परोपकारी व श्रीकृष्णाचा निष्काम कर्मयोगी' समाज हजारो वर्षे झाली तरी अजून पुर्णपणे अस्तित्वात आलेला नाहीतो त्यांनी समाजाच्या विशीष्ट बाह्यरचनाचा आग्रह धरला नाही वा त्या उभारल्या नाहीत म्हणून, की त्याला अनुकूल मानवी मन बनलं नाही म्हणून ? पण तरीही ते महात्मे मानवाला मार्गदर्शक, प्रेरणादायी, दीपस्तंभच आहेत, भोगग्रस्त नसलेला, सर्वार्थाने निर्मळ, साधं, सुंदर जीवन जगणारा असा आदर्श मानवी समाज कधीकाळी अस्तित्वात येणार आहे की नाही, व येणार असेल तर तो कोणत्या मार्गाने, सृष्टिचक्राचा भाग म्हणून, विचारपूर्वक की आधुनिक भोगातिरेकाला विटून, की कोणा परमेश्वराच्या इच्छेनं की जडवाद्यांच्या विशीष्ट अणुसंयोगाच्या अपघातानं, हे कुणास ठाऊक. आणि तसा समाजही पुन्हा भोगग्रस्ततेच्या मार्गाकडे जाणारच नाही, ही हमी कुणी द्यावी ? पुर्णतः प्रिमिटिव्ह कम्युनिझम मध्ये शेकडो वर्षे नचर झालेल्या मानवी मनात संधी निर्माण होताच 'सरप्लस' मूल्यांचा पहिला वाटा उचलण्याच्या स्वार्थी विषम प्रवृत्तीचा उगम कसा झाला याचं उतर जडवाद देतो का ? एकीकडे भोगमय जीवनच सृष्टीचक्राच व स्वतःच्या आतील वास्तव न रडता स्विकारुन जगत असताना संयमाचा विचार, व्यवहार वाढवण्यासाठी धडपड करीत राहणं, एवढाच मार्ग आपल्याकडे उरतो. या मार्गावर महात्मा गांधीचा विचार आपल्याला जगण्याचे साधन म्हणून उपयोगी पडेल.

संदर्भ सूची :-

- १) मानवी हक्क आणि महात्मा गांधी, लिआ लेव्हिन, नॅ. बु. ट्र. दिल्ली, १९६७
- २) हिंद स्वराज्य, महात्मा गांधी, नवजीवन प्रकाशन अहमदाबाद, १९७८
- ३) सत्याचे प्रयोग, महात्मा गांधी, नवजीवन प्रकाशन अहमदाबाद, १९७९
- ४) गांधी जीवन रहस्य, आचार्य जावडेकर, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९९५